

Лариса Азарова (Вінниця)

СТУДІЇ КОМПЗИТИВ У РОСІЙСЬКОМУ МОВОЗНАВСТВІ

Питанню про складання як одному із способів словотвору приділяли чимало уваги російські лінгвісти ще у ХІХ столітті. Це праці М.І.Павського, М.І.Греча, І.О.Давидова, О.Х.Востокова. Пізніше проблема словоскладання також цікавила багатьох лінгвістів, а саме: Ф.І.Бусласва, О.О.Потебню, Л.В.Щербу, О.О.Шахматова, В.О.Богородицького, В.В.Виноградова, Л.А.Булаховського, М.М.Шанського. Упродовж останніх десятиліть немало вчених працювало над проблемою словоскладання. Це, зокрема, засвідчують праці таких відомих російських лінгвістів, як Г.О.Винокура, О.А.Земської, В.В.Лопатіна, І.С.Улуханова та ін. [Винокур, 1959; Земская, 1973; Русская грамматика, 1980]. Метою даної статті є огляд і аналіз студій композитив у російському мовознавстві протягом останніх десятиліть.

О.А.Земська вважає, що утворення складних іменників відбувається кількома способами. Вони звичайно складаються з двох основ, хоч можуть об'єднувати й більшу кількість компонентів. За способом поєднання компонентів дослідниця розрізняє дві групи складних іменників: 1) складні іменники, компоненти яких пов'язуються за допомогою інтерфікса; 2) складні іменники, компоненти яких поєднуються без інтерфікса [Земская, 1973: 177].

Серед способів утворення складних іменників першої групи О.А.Земська виділила 1. Чисте складання, коли остання (опорна) частина є самостійним іменником; у функції окремого компонента може також використовуватися основа прикметників, рідше – іменників, числівників та займенників: *сухофрукты, лесопромышленность, первоисточник, самокритик*. Перший компонент складання слугує конкретизатором значень композитивів.

2. Складання спільно із суфіксацією (матеріально вираженою і нульовою). Другим компонентом у них виступає основа дієслова або іменника: *орденоносец, железнодорожник* і под.

3. Складання в сполученні з нульовою суфіксацією, у межах якого розрізняють складання з другим дієслівним чи іменним компонентом – залежно від того, словом якої частини мови виражено останню частину складного слова: *зверолов, книголюб, вездеход, тяжеловес, пустоцвет*.

4. Складання з опорним іменним компонентом, які мають значення "носій відношення до предмета, названого опорним компонентом складання та конкретизованого першим компонентом складання": *носорог, утконос*.

Складні слова, що утворюються без допомоги інтерфікса – це рідко вживаний тип слів на зразок *Ленинград, меч-рыба* [Земская, 1973: 56].

В.В. Лопатін і І.С. Улуханов в "Русской грамматике 1980 р." поставили за мету подати опис сучасного стану словотворення. Велику увагу приділено складанню з опорним компонентом, який дорівнює самостійному слову. Одним із способів творення складних іменників слугує спосіб чистого складання. В.В.Лопатін зазначає: "Способом чистого складання утворюються іменники з інтерфіксом (навіть з нульовим), словотвірне значення яких полягає в об'єднанні значень основ мотивуючих слів в одне складне значення" [Русская грамматика, 1980: 415]. За семантичним співвідношенням мотивуючих основ В.В.Лопатін поділив слова на два підтипи: складні слова із сурядним (рівноправним) відношенням основ (*лесостель, железобетон*) і складні слова з підрядним (нерівноправним) відношенням основ (*птицефабрика, нефтепромышленность*). Особливе місце серед складних іменників, на його думку, посідають складання зі зв'язаними опорними (останніми) компонентами переважно інтернаціонального характеру. Такі компоненти використовуються тільки як зв'язані корені [Русская грамматика, 1980: 417]. У суфіксальноскладних іменниках розрізняють складання з опорним компонентом: воно має дієслівну основу (*мореплаватель, паросборник, землепроходец*); складання з опорним компонентом, який представлений основою іменника

(дальневосточник, фальшивомонетчик, пустословие, одноглазка); складання зі зв'язаними опорними компонентами (секундометрия, полифония, фототипия, полиграфия). Серед складних іменників з нульовим суфіксом виділено складання з опорним компонентом – дієслівною основою (книголюб, зверолов, скороход) та складання з опорним компонентом – основою іменника (острослов, пустоцвет, тяжеловес).

І.С. Улуханов у "Русской грамматике 1980 р." складання визначив як "спосіб утворення слів, при якому опорний (останній) компонент дорівнює цілому слову, а попередній компонент являє собою чисту основу" [Русская грамматика, 1980: 150]. До складу словоутворювального форманта при чистому складанні входять: а) інтерфікс, який вказує на зв'язок компонентів складного слова й сигналізує про втрату морфологічного значення попереднього компонента; б) закріплений порядок компонентів; в) єдиний основний наголос, переважно на опорному компоненті: лесостель, первоисточник. Специфічним словоутворювальним значенням, яке характерне для чистого складання, виступає єднальне значення, суть якого полягає в поєднанні значень, які становлять складну основу мотивувальних основ з одним цілісним складним значенням. Особливе місце серед складань посідають утворення зі зв'язаним опорним компонентом.

Визнають складання як один із способів творення нових слів (не розчленовуючи його на основу- і словоскладання) й такі російські мовознавці, як С.А. Гонцова та Ф.К. Гужва.

С.А. Гонцова твердить, що складання – це "поєднання двох або кількох основ чи слів" [Гонцова, 1990: 27].

Таке ж визначення пропонує й Ф.К. Гужва [Гужва, 1978: 221], хоч і трактує складні слова як такі, що утворилися основоскладанням; складені ж (рос. составные) слова – це такі, які виникли на основі двох чи більше окремих слів. Складні слова поєднують у собі дві або більше основ самостійних слів за допомогою сполучних голосних (рос. о, е). Складання може супроводжуватися одночасною суфіксацією опорної основи (рос. путеобходчик). Ф.К. Гужва розглядав також випадки поєднання основ в одну лексичну одиницю без сполучних голосних, зазначаючи, що воно буває: а) у складаннях, першим компонентом яких виступає числівник у формі родового відмінка: пятилетка; б) в утвореннях типу "наказовий спосіб + іменник": сорвиголова [Гужва, 1978: 221]; в) у словах типу Новгород, Ленинград.

Спосіб творення складних слів Г.А. Молочко називає "чистим складанням, при якому слово утворюється з двох чи більше мотивувальних основ. Основним виступає останній компонент, який часто рівноцінний цілому слову і слугує для морфологічного оформлення складного слова (вказує на частиномовну належність слова, на його рід, число, відмінок)" [Молочко, Фомина, 1984: 92]. Тому чисте складання в багатьох випадках має таку схему: складне слово = основа + слово.

У складанні Г.А. Молочко виділяє такі засоби творення композитів:

- 1) складносуфіксальний: рос. железнодорожный;
- 2) складання з нульовою суфіксацією: ледоход;
- 3) складнопрефіксальний: рос. о + плодотворить, у + миротворить;
- 4) складнопрефіксально-суфіксальний: рос. в + полголос + а, в + тридорог + а [Молочко, Фомина, 1984: 94].

Термін "чисте складання" у викладеному значенні використовується й у "Современном русском языке" за редакцією Д.Е. Розенталя [Розенталь, 1991] і в "Современном русском языке. Словообразование" О.А. Земської [Земская, 1973].

Основоскладання як засіб творення складних слів шляхом поєднання двох і більше основ розглядають Л.О. Быкова [Быкова, 1974], Г.П. Циганенко [Цыганенко, 1978] та ін. Л.О. Быкова виділяє основоскладання в чистому вигляді і основоскладання, яке ускладнене суфіксацією, зокрема й нульовою [Быкова, 1974: 79]. Основоскладання в чистому вигляді як різновид складання трактує й Г.А. Молочко.

Г.П. Циганенко розрізняє складання повних й усічених основ. Складання повних основ залежно від способу поєднання в ньому елементів композита поділяється на таке, яке

утворюється без участі сполучних фонем /o/, /e/, і на утворюване за допомогою сполучної фонемі: 1) *Ленинград, Калининград*; 2) *сталевар, волкодав* [Цыганенко, 1978: 135].

Цей тип основоскладання, як зазначає Г.П.Циганенко, може супроводжуватися суфіксацією: *мясорубка, лесозаготовка, местонахождение*.

С.І. Абакумов у роботі "О сложных словах в русском языке" стисло накреслив схему класифікації складних слів, з'ясував синтаксичні зв'язки між компонентами складень [Абакумов, 1946: 18].

Останнім часом у російському мовознавстві досліджено цілу низку актуальних проблем словоскладання. У кандидатській дисертації І.Г.Галенко "Сложные слова в русском языке II пол. 19 в.", крім загальних питань, уточнено й способи утворення складних слів у російській мові [Галенко, 1953].

М.І. Привалова, спираючись на основні структурно-семантичні властивості складного слова, вказує на такі найхарактерніші його риси: 1) збереження в сучасній мові лексичних значень кожним із компонентів цілого, їх співвідносність з певними частинами мови; 2) наявність між компонентами більш чи менш виразних синтаксичних зв'язків; 3) наявність тільки одного наголосу в слові; 4) належність складних слів – як структурно замкнених лексичних одиниць – до певної частини мови [Привалова, 1953: 18].

Отже, складне слово, – робить висновок М.І. Привалова, – це "єдине лексичне утворення, що, маючи самостійне значення, складається з двох (або більше) співвідносних з повнозначними частинами мови основ, які не втратили в цей історичний момент своїх речових значень і перебувають через це в певних синтаксичних відношеннях, а результативно (як ціле) належить до однієї з частин мови з притаманними їй граматичними та словоутворювальними категоріями" [Привалова, 1953: 19]. Таке визначення композитів охоплює все те типове, що властиве вже сформованим складним словам, однак лише частково воно може бути поширене на неусталені явища (складання з напівстертими компонентами).

Дехто з російських мовознавців, зокрема В.М.Немченко [Немченко, 1984], укладачі "Лингвистического энциклопедического словаря" [Лингвистический энциклопедический словарь, 1990], ототожнює словоскладання з основоскладанням, зауважуючи, що композити утворюються в обох випадках.

Отже, у російській лінгвістиці склалося п'ять основних напрямків у трактуванні композитних утворень: 1. Основоскладання як різновид складання (М.М. Шанський, О.І. Моїсєєв та ін.); 2. Складання – основний спосіб творення складних слів (С. А. Гонцова, Ф.К. Гужва); 3. Чисте складання має схему: складне слово = основа + слово (Г.А.Молочко, О.А. Земська); 4. Основоскладання – це поєднання двох і більше основ в одне лексичне ціле (Л.О. Бикова, Г.П. Циганенко); 5. Словоскладання – тотожне основоскладанню (В.Н. Немченко та ін.).

Загалом усталилося розрізнення таких підвидів основоскладання: а) з нульовою суфіксацією (О.І. Моїсєєв, Г.А. Молочко, Л.О. Бикова); б) складносуфіксальний (М.М. Шанський, О.І. Моїсєєв, Ф.К. Гужва, Г.А.Молочко, Л.О. Бикова); (Г.А. Молочко); д) з флексацією (О.І. Моїсєєв); ж) осново-словоскладання (О.І. Моїсєєв).

Отже, російські мовознавці у вивченні складання досягли значних успіхів. М.В. Ломоносов уперше вжив термін "складання", І.О. Давидов і Ф.І.Буслаєв виділили власне й невласне складання. П.Фортунатов запропонував терміни "словоскладання" й "основоскладання". О.О. Шахматов називав складними словами ті слова, що складаються з двох основ. У російській лінгвістичній літературі дорадянського часу поступово розширювалася й поглиблювалася проблема складних слів. Встановлення основних ознак складного слова (порівняно із простим), поділ складних слів на дві групи – з єднальним голосним і без нього, визначення структури й засад утворення складних слів, опис різноманітних словотвірних груп за відношенням їхніх основ, оформлення цих основ, синтаксичні відношення між компонентами складних слів, класифікація складних слів

залежно від сенсових і граматичних відношень між компонентами, визначення способів і засобів творення складних слів – ці та інші питання більшою чи меншою мірою були висвітлені в розглянутих вище працях лінгвістів.

РЕЗЮМЕ

Стаття присвячена трактуванню композитів у російському мовознавстві упродовж останніх десятиліть. Проаналізовано погляди російських мовознавців на проблему складання як одного із способів словотвору. Визначено перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

The article is devoted to the compound concept in russian language during the last period. The russian linguist's means to the word-compound problem as one of word-compounding ways are analyzed. Perspectives of further investigations by this way are determined.

ЛІТЕРАТУРА

1. Винокур Г.О. Заметки по русскому словообразованию // Избранные труды по русскому языку. – М.: Просвещение. 1959. – 228 с.
2. Земская Е.А. Современный русский язык. Словообразование. – М.: Просвещение. 1973. – 304 с.
3. Русская грамматика. – М.: АН СССР. 1980. – Т.1. – 652 с.
4. Гонцова С.А. Словообразование в научно-технической терминологии. – Алма-Ата. 1990. – 232 с.
5. Гужва Ф.К. Современный русский литературный язык. – К.: Рад. школа. 1978. – 189 с.
6. Молочко Г.А., Фомина А.П., Хмелевская Е.С. Современный русский язык. Словообразование. – М.: Наука, 1984. – 253 с.
7. Розенталь Д.Э. Современный русский язык. – М.: Высшая школа, 1991. – 559 с.
8. Быкова Л.О. Современный русский литературный язык. – Харьков: Изд-во Харьков. гос. ун-та. 1974. – 198 с.
9. Цыганенко Г.П. Состав слова и словообразование в русском языке. – К.: Рад. школа. 1978. – 152 с.
10. Абакумов С.И. О сложных словах в русском языке // Русский язык в школе. – 1946. – №3 – 4. – С.18–25.
11. Галенко И.Г. Сложные слова в русском языке II пол. 19 в.: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Киевск. гос. пед. ин-т. – К., 1953. – 21 с.
12. Привалова М.И. Сложные слова и их функции в художественных произведениях Салтыкова-Щедрина: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01/ Ленинград. пед. ин-т. – Л., 1953. – 28 с.
13. Немченко В.Н. Современный русский язык. Словообразование. – М.: Наука, 1984. – 255 с.
14. Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Наука, 1990. – 438 с.

Олена Білзор (Вінниця)

З ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ ІНТОНАЦІЇ ПИТАЛЬНИХ РЕЧЕНЬ

Дослідження речень та їхніх еквівалентів (замінників) як мовленнєво-комунікативних одиниць усе більше привертає до себе увагу лінгвістів, переважно синтаксистів. Це й природно, бо синтаксичну будову кожної мови не можна всебічно збагнути без знання своєрідності інтонаційного (ритмомелодійного) оформлення кожної окремої синтаксичної конструкції, комунікативної форми вислову.

Пропонований аналіз інтонації питальних речень варто, мабуть, розпочати хоча б загальним трактуванням самого поняття *інтонація*. Вдамося з цією метою до найбільш авторитетних лінгвістичних джерел.

У "Лингвистическом энциклопедическом словаре" читаємо: "Інтонація... – єдність взаємозумовлених компонентів: мелодики, інтенсивності, тривалості, темпу мовлення і тембру вимови" [Лингвистический энциклопедический словарь, 1990: 197].

За словником "Русский язык". Энциклопедия *інтонація* (від лат. *intono* – голосно вимовляю) являє собою певну своєрідну цілість таких явищ, мовленнєвих реалій, як тон – найрізніше оформлення висоти вимовлюваного; інтонація – це також інтенсивність, тембр,